

ISTORIJSKA I RACIONALNA REKONSTRUKCIJA: AKTUELNOST PROBLEMA PARTICIPACIJE

Slavica Manić¹

E-mail: slavica@ekof.bg.ac.rs

Apstrakt: *Ovaj rad analizira dva oblika rekonstrukcije ekonomskih ideja na primeru evolucije participativnih aranžmana od druge polovine prošlog veka do danas. U razvojnoj putanji konceptata učešća u posmatranom periodu uočeno je početno glorifikovanje značaja participacije na mikro i makro nivou, praćeno potpunim otklonom od makroekonomske utemeljenosti ideje participacije, te kasnijom izvesnom revitalizacijom važnosti ovog pitanja, pretežno na mikro nivou. Da li navedeno amplitudno aktuelizovanje ideje participacije ukazuje da prošlo znanje nije relevantno za ono današnje, ili ide u prilog argumentaciji da je ponovno tumačenje i/ili reinterpetacija prošlih ideja ne samo poželjna, nego i izvodljiva? Inkliniranje racionalnoj rekonstrukciji u najblažoj formi podrazumeva zastupanje stava o postojanju marginalnih efekata participacije na mikro nivou, a u ekstremnom slučaju se svodi na podržavanje tvrdnji o generalnom diskreditovanju koncepta privrede sa učešćem (tj. participativne ekonomije). Naša je namera da pomenutom viđenju oponiramo. Stoga ćemo naklonjenost istorijskoj rekonstrukciji pokušati da opravdamo i potkrepimo na sledeće načine: a) ukazivanjem na primer negativnih implikacija otklona od participativnog upravljanja; b) argumentacijom da su danas aktuelni vidovi participativnih aranžmana u najvećoj meri razučeni oblici pređašnjih formi, te da isti poseduju potencijal da generišu transformativne pozitivne promene, pre svega na mikro, ali i na makro nivou.*

Ključne reči: participacija, istorijska rekonstrukcija, racionalna rekonstrukcija

Jel klasifikacija: J54, J83, P30, B40

HISTORICAL AND RATIONAL RECONSTRUCTION: THE ACTUALITY OF THE PARTICIPATION PROBLEM

Abstract: *This paper deals with two forms of reconstruction of economic ideas considering the evolution of participatory arrangements from the second half of the last century till today. During the observed period we have noticed three different phases on the development trajectory of participation concepts: glorification of the importance of participation at the micro and macro level, followed by a complete departure from the*

¹ Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

macroeconomic foundation of the idea of participation, and a subsequent revitalization of the importance of this issue, predominantly at the micro level. Does the aforementioned amplitude in the actualization of participation indicate that past knowledge is not relevant anymore, or does it support the argument that reinterpretation of past ideas is desirable as well as feasible? Inclining to rational reconstruction in its mildest form involves advocating for the existence of marginal effects of participation at the micro level, whereas in extreme case it refers to supporting claims of general and universal (comprehensive) discrediting of the share economy (i.e. participatory economy). That is why we intend to oppose this vision. Therefore, we will try to justify and substantiate the inclination to historical reconstruction in the following ways: a) by pointing out to negative implications of deviations from participatory governance; b) by arguing that current types of participatory arrangements are mostly the same and/or modified forms of previous ones, and that they have the potential to generate transformative positive changes, primarily at the micro, but also at the macro level.

Key Words: *Participation, Historical Reconstruction, Rational Reconstruction*

1. UVODNE NAPOMENE

Procesi demokratizacije industrijskih odnosa imaju dugu tradiciju u ekonomskoj teoriji i praksi. Ideja o uključivanju radnika u odluke koje se tiču funkcionisanja preduzeća primenjivana je na različite načine u naprednijim društvenim doktrinama još u XIX veku, ali je tek dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka po prvi put poprimila autonomne organizacione i pravne oblike (zahvaljujući činjenici da su u Austriji i Nemačkoj osnovana predstavnička tela radnika kao što su radnički saveti ili odbori radnika i poslodavaca). Ni ideja učešća u profitu nije u to vreme bila nepoznata. Prihvatile su je preduzeća u Francuskoj i Velikoj Britaniji još u drugoj polovini XIX veka, ali je primena ovog koncepta bila uglavnom ograničenog dometa (sudeći po neznatnom broju preduzeća koji je isti praktikovao).² Mada je, dakle, pre stotinak ili više godina zaživela ideja da je suština demokratije ovaploćena u učešću, na međunarodnom nivou participacija postaje značajna tema šezdesetih godina XX veka.

Imajući navedeno u vidu, upravo smo taj trenutak uzeli za referentnu vremensku odrednicu od koje ćemo u ovom radu pratiti evoluciju konceptata učešća. Namera nam je da na primeru njihove geneze načinimo distinkciju između dva oblika rekonstrukcije ekonomskih ideja. Struktura daljeg izlaganja je prilagođena uočenim “zakonitostima” na razvojnoj trajektoriji participativnih aranžmana. Stoga ćemo se u drugom poglavlju baviti razlozima zbog kojih smo ste-

² Uvalić (1991), str. 5

kli uverenje da je značaj participacije bio (ne)opravdano prenatraglašan u periodu od šezdesetih do osamdesetih godina prošlog veka. U trećem poglavlju ćemo analizirati uzroke osporavanja koncepta učešća, prevashodno na makro nivou. Četvrti deo rada biće posvećen revitalizaciji ideje participacije na mikro nivou (u sintetizovanoj formi “demokratije na radu”) u razvijenim zemljama i oprečnom odnosu prema istoj u privredi Srbije koja je nekad bila sinonim za participativnu ekonomiju. U poslednjem poglavlju ćemo sublimirati uvide koji su nas nagnali da izvedemo zaključke o opravdanosti našeg plediranja u korist istorijske naspram racionalne rekonstrukcije ekonomskih ideja.

2. AKTUELIZACIJA KONCEPTA PARTICIPACIJE

Uspešno prilagođavanje zahtevima tržišta i stalnom porastu efikasnosti i rentabilnosti poslovanja, objektivno su nametnuli potrebu uključivanja zaposlenih (radnika) u procese odlučivanja i upravljanja, a promene u vlasničkoj strukturi preduzeća i privreda aktuelizovale su mogućnosti njihovog učešća i u raspodeli ostvarenih rezultata. Ekonomska teorija u to vreme potencira razliku između dva osnovna vida učešća:

- a) Participacije u donošenju odluka, poznate pod nazivima industrijska demokratija i nefinansijska participacija, te
- b) Participacije u rezultatima (na različite načine iskazanoj performansi) preduzeća, za koju se kao sinonimi koriste nazivi ekonomska demokratija i finansijska participacija.

Oba navedena oblika učešća imaju različite ideološke korene i praktična opravdanja. Prava zaposlenih da participiraju u odlučivanju ideološki su izvedena iz nefinansijskih poriva radnika, kao što su njihove potrebe za samoostvarivanjem,³ ili u najširem smislu za osnaživanjem njihovih prava po osnovu rada. U literaturi se najčešće spominju tri tipa participativnih aranžmana u domenu donošenja odluka:⁴ 1. konsultativna participacija (zaposleni daju svoje mišljenje, ali konačnu odluku o nekom pitanju donosi menadžment); 2. stvarna/direktna participacija na radnom mestu (radni timovi organizuju samostalno posao,

³ Ova ideja je prisutna kod humanističko-psihološkog pristupa objašnjenju participacije radnika u preduzećima. Pomenuti koncept je inspirisan ciljevima rasta i razvoja čoveka, te se učešće posmatra kao način da se poboljša blagostanje pojedinca promovisanjem individualne kreativnosti i samopoštovanja. Videti: Cassar (1999), str. 59-61. Na sličan način razmišlja i Lebovic, koji participaciju posmatra u funkciji individualnog i kolektivnog razvoja ljudi. Videti: Lebowitz (2006), str. 89.

⁴ Levine i D’Andrea Tyson (1990), str. 185-186.

rade i donose odluke u uslovima zanemarljivog monitoringa); 3. participacija putem predstavnika (u radničkom savetu, upravnom odboru i slično). Direktna i predstavnička participacija su prepoznate kao izuzetno važne u poboljšanju interne komunikacije, poistovećivanju zaposlenih sa interesima firme, u obezbeđivanju i unapređivanju zadovoljstva zaposlenih, te rastu njihove produktivnosti u preduzećima.⁵

Za razliku od nefinansijske participacije, koja zastupljenost zaposlenih u upravljanju na različitim nivoima posmatra, pre svega, kroz njihov doprinos preduzeću ostvarivanjem uloge tzv. socijalnih partnera,⁶ a koja je, upravo zahvaljujući tako koncipiranoj intencionalnosti, relativno lako prihvatljiva, za finansijsku participaciju u vreme njenih začetaka nije postojala šira podrška, jer je zadirala u osetljivo pitanje raspodele. Osporavali su je radnički sindikati, poslodavci su u njoj videli pretnju zbog jačanja pregovaračke moći radnika, a državne institucije (upravo zbog ograničenog interesovanja za primenu ovog koncepta) nisu bile voljne da neakvim olakšicama stimulišu primenu istog. U okviru ovog vida participacije najčešće se spominju sledeće kategorije: učešće u profitu (*profit sharing*) gde se jedan deo dohotka direktno povezuje i zavisano je od profita ili drugog pokazatelja poslovnog uspeha, te učešće u vlasništvu (*employee ownership*), gde se radnicima besplatno, ili pod povoljnim uslovima, nude akcije preduzeća.

Promovisanje šema finansijskog učešća otpočelo je kasnije u odnosu na aranžmane iz domena industrijske demokratije, a inspirisano je ekonomskim razlozima i pobudama. Ispostavilo se, naime, da ovaj tip participacije pozitivno deluje na individualnu i kolektivnu motivaciju, tj. omogućava još izraženije identifikovanje zaposlenih sa interesima preduzeća, koje osim mikro implikacija, produkuje poželjne i dalekosežne makro implikacije. Tako, na primer, kad je reč o mikro efektima, koncept učešća u profitu u okviru firme kreira "okruženje u kom radna snaga nalazi interes za povećanjem produktivnosti", a poslodavci smatraju da isti podstiče zadovoljstvo i lojalnost zaposlenih.⁷ Posmatrano sa globalnog aspekta, primena ovog koncepta menja način funkcionisanja privrede, budući da se tvrdilo da isti istovremeno "leči" nezaposlenost i inflaciju. Pomenutu ideju je plasirao Vajcman, potencirajući da se koristi od sistema učešća

⁵ Markusen (1976), str. 409. I drugi autori su tvrdili da postoji "konzistentna" podrška gledištu da participacija radnika u upravljanju vodi rastu produktivnosti; vidi: Svejnar i Jones (1992), str. 11.

⁶ Faktički, od ovog tipa participacije se očekivalo da omogući prevazilaženje tradicionalnog antagonizma na relaciji zaposleni-poslodavac, zamenivši ga oblikom saradnje ili partnerstva.

⁷ O blagotvornom uticaju učešća u profitu na produktivnost, vidi: Thurow (1985), str. 78-79; o implikacijama koncepta na lojalnost i zadovoljstvo zaposlenih, vidi: Mitchell i Broderick (1991), str. 39.

prevashodno ogledaju u makro efektima povećanja i stabilizovanja zaposlenosti.⁸ Analize koje su u vezi s tim sprovedene su pokazale da su među firmama koje primenjuju koncept učešća u profitu u odnosu na ostala preduzeća manje primetne ciklične fluktuacije.⁹

Glorifikovanje višestrukog značaja industrijske i ekonomske demokratije, pored teorijske podloge imalo je i svoje empirijsko utemeljenje – jugoslovenski samoupravni sistem, kao najočitiji primer uspešne materijalizacije koncepta učešća. Samoupravljanje je u izvornoj verziji predstavljalo najrazvijeniju formu participacije, ali i kvalitativno novi princip organizacije rada koji karakteriše ostvarivanje potpunog uticaja zaposlenih na sve aspekte njihovog rada.¹⁰ Razlog zbog kojeg je radničko samoupravljanje privlačilo interesovanje akademske javnosti tiče se, prema tome, osobenosti ovog modela kao oličenja sistema koji, upravo zahvaljujući demokratizaciji procesa odlučivanja, uspeva simultano da zadovoljava principe efikasnosti i pravičnosti.¹¹ O toj “komparativnoj prednosti” tržišnog socijalizma svedočila su uporedna proučavanja participacije (industrijske demokratije) u zapadnim i jugoslovenskim preduzećima sedamdesetih godina, koja su apostrofirala konzistentnost rezultata samoupravnog modela iskazanu kroz visoke skorove svih ključnih varijabli iz teorijskog okvira.¹² Uprkos tome, pokušaji opovrgavanja validnosti pomenutih i sličnih zaključaka događali su se i pre no što je tržišni socijalizam doživeo neuspeh.

3. RACIONALNA REKONSTRUKCIJA: POKUŠAJ MARGINALIZACIJE I/ILI DISKREDITOVANJA IDEJE PARTICIPACIJE

Poželjne mikro i makro implikacije samoupravnog koncepta (kao najpotpunije moguće forme participativnog upravljanja) osporavane su, pre svega, u ekonomskoj teoriji. Kratkoročna neefikasnost samoupravne firme dovodila se u vezu sa njenom ciljnom funkcijom (dohodak po radniku) koja je rezultirala održavanjem zaposlenosti iznad optimalnog nivoa i neefikasnom raspodelom radne snage zbog rigidnosti u odgovoru firme kojom upravljaju radnici na promene u cenama, tehnologiji i slično. Za srednjoročnu i dugoročnu neefikasnost se tvrdi-

⁸ Weitzman (1984); Weitzman (1985).

⁹ Kruse (1991), str. 446.

¹⁰ Mojić (2008), str. 247.

¹¹ Estrin i Uvalić, (2008), str. 665.

¹² IDE, (1981); Stanojević, (2003), str. 291.

lo da proizilazile iz ograničenih vlasničkih prava takve firme, a iste se manifestuju u vidu pogrešnih investicionih odluka.¹³ Kad je reč o eventualnim makro implikacijama privrede sa učešćem, potencirana je upitnost stabilizirajućih makroekonomskih efekata,¹⁴ budući da su oni bili potencijalno ostvarivi samo pod rigoroznom pretpostavkom da sve firme u jednoj privredi počnu sa primenom koncepta učešća u profitu.

Na empirijskom nivou posmatrano, kredibilitet ideje samoupravnog socijalizma je diskreditovan zahvaljujući pogoršanju ekonomskih performansi u intervalu od desetak godina pre konačnog urušavanja modela tržišnog socijalizma. Pojavile su se i eksplicitnije kritike samoupravnog koncepta, poput, na primer, ocene da je (u poređenju sa državama sličnih karakteristika) ovaj model upravljanja u periodu od dvadesetak godina (od 1960. do 1980.) produkovao nepovoljne ekonomske posledice po privredu Jugoslavije.¹⁵ Iznedrena su i različita objašnjenja raskoraka između osmišljenog "projekta" samoupravljanja i njegove implementacije: iako je bilo shvatanja da se njegov neuspeh može pripisati uticaju eksternih okolnosti, izdominirala su uverenja koja stavljaju naglasak na probleme u realizaciji i operacionalizaciji samog projekta.¹⁶

Na direktan ili indirektan način, pomenuti neuspeh se vezivao za koncepte participacije, a kao najbitniji prigovor samoupravnoj praksi figurira neispunjavanje najvažnijeg cilja – ravnomerne raspodela moći i uticaja na mikro nivou. Prva istraživanja su pokazala da je distribucija uticaja najčešće bila oligarhijska, a ne demokratska.¹⁷ Potom je proučavanje učešća u odlučivanju u radnim organizacijama pokazalo da visok procenat anketiranih (skoro tri petine) ocenjuje svoje učešće kao malo,¹⁸ što je predstavljalo još jednu potvrdu već prezentiranih empirijskih uvida o oligarhijskoj strukturi moći u samoupravnim preduzećima.

Iako su analize ukazivale da postoji zainteresovanost za industrijsku demokratiju u načelu, te pozitivan stav prema učešću zaposlenih u upravljanju na mikro nivou, transformacija svojinskog statusa preduzeća dovela je do toga da samoupravljanje bude potpuno potisnuto. A budući da je, nakon urušavanja samoupravnog socijalizma, stanje u pogledu zakonskog uređenja radničke partici-

¹³ Cerović i drugi (2015), str. 10-12.

¹⁴ Davidson (1986), str. 217-220.

¹⁵ Bajt (1988), str. 196.

¹⁶ Bolčić (2003), str. 259-260.

¹⁷ Kuzmanović (1997), str. 172.

¹⁸ Vratuša (2006), str. 185.

pacije bilo uglavnom loše,¹⁹ stiče se utisak da je (bar kad je reč o prostorima koji su nekad predstavljali oličenje participativne ekonomije) nastao potpuni otklon od svega što je nosilo predznak “samoupravni”.

Ništa bolje izgleda nije imao ni utopijski poduhvat oživljavanja makro koncepta participativne ekonomije, budući da je isti iniciran samo dve godine nakon formalnog prestanka postojanja samoupravnog socijalizma. *PARECON* (što je akronim za participativnu ekonomiju) je predstavljao pokušaj kreiranja koherentnog modela nove ekonomije, zasnovanog na demokratiji, pravdi i ekološkoj održivosti.²⁰ Izvorno je zamišljen kao neposredan izazov čuvenoj *TINA* (*There Is No Alternative*) doktrini, odnosno kao alternativna vizija kapitalističkom ekonomskom sistemu, koncipirana sa idejom da se vrednosti poput samoupravljanja, pravde, solidarnosti, raznolikosti, efikasnosti i održivosti kroz demokratski proces planiranja prošire na celokupnu privredu. Iako se koncept poziva na ekonomsku demokratiju, ista nije percipirana u svom uobičajenom značenju, već se izjednačava sa samoupravljanjem (tj. uključuje i industrijsku demokratiju). Ovde se, dakle, ne ukazuje samo na oblik radničke samouprave na nivou firme - mada je demokratija na radnom mestu podrazumevajući element ovako shvaćenog koncepta ekonomske demokratije. Umesto toga, fokus je na velikom broju odnosa moći koji prožimaju čitavu strukturu ekonomije i utiču na svaki aspekt društva, te je okosnica čitavog modela demokratski proces planiranja i koordinacije na makroekonomskom nivou.²¹ Isti uključuje odlučivanje o ukupnoj veličini fondova za investicije, o prioritetima među alternativnim oblicima ulaganja, o inovacijama manjeg ili većeg obima, o kriterijumima uspešnosti za firme, te ovaj vid ekonomske demokratije podrazumeva neku vrstu društvene kontrole neto ulaganja.

¹⁹ Zakon o preduzećima SR Jugoslavije iz 1996. godine je, na primer, ostavio mogućnost (ali ne i obavezu) da preduzeća uvedu neki oblik participativnog upravljanja. Zakon o radu Republike Srbije iz 2001. godine je faktički uklonio i poslednje tragove institucionalnih mehanizama kontrole zaposlenih nad upravom preduzeća i učešća u odlučivanju. Važeći Zakon o radu, u članu 13. samo usput spominje neke od elemenata participacije: „konsultovanje”, „informisanje”, „izražavanje svojih stavova”.

²⁰ Model su prvi put formalno predstavili 1991. godine ekonomisti Michael Albert i Robin Hahnel, definišući participativnu ekonomiju kao “zelenu ekonomiju koja teži da zadovolji naše ekonomske potrebe bez umanjivanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe i nastave da napreduju”. Šire o participativnoj ekonomiji pogledati: Albert, M., Hahnel, R. (1991); za osnovne informacije videti: <http://www.participatoryeconomics.info/wp-content/uploads/2014/11/Participatory-Economics.pdf>

²¹ Sličnu ideju u formi participativnog dijagnostifikovanja i planiranja sugerisali su i drugi autori; vidi: Lebovic (2014), str. 13-15.

Najznačajnije telo koje donosi odluke u preduzećima je radnički savet, čija je uloga, između ostalog, raspoređivanje i kombinovanje radnih zadataka, jer se na ovaj način promovira vrednosti samoupravljanja (izbegavanjem klasnih podela, budući da formalno pravo participiranja u donošenju ekonomskih odluka dovodi do prava na jednako učešće) i pravde (jer valjana podela tereta i koristi od rada - prema trudu ili ličnoj žrtvi zaposlenih - daje priliku svakome da obavlja poželjan i ispunjen posao). U demokratskom postupku planiranja, kao decentralizovanom procesu, pored radničkih saveta udruženih u odgovarajuće federacije, učestvuju i potrošački saveti (oformljeni na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou). Odluke o tome šta, kako i za koga proizvesti donose se, dakle, u interaktivnom procesu (visoko inkluzivnog karaktera) između potrošača i proizvođača. I na nivou društva postoji demokratsko odlučivanje u formi reprezentativne demokratije, koje uključuje sve nosioce opštih interesa.

Na mikro nivou participativna ekonomija predstavlja svojevrsnu kombinaciju ideja prisutnih u konceptu industrijskih odnosa i psihosociološkom (antropološkom) pristupu pitanjima participacije radnika u preduzećima. Prvi od pomenutih pristupa smatra da učešće nije samo sredstvo za ostvarivanje cilja, već i način stvaranja demokratskog društva, odnosno poluga kojom se postiže egalitarnija redistribucija moći.²² Drugi naglašava temeljne društvene interakcije na radnom mestu, povlačeći jasan kontrast sa tradicionalnim tejlorizmom i birokratskim modelima.²³ Kao kombinacija pomenutih pristupa, koncept participativne ekonomije teži idealu humanosti i pravедnosti na radnom mestu. No, kao što smo prehodno ustanovili, odsustvo bilo kakve hijerarhije u odlučivanju i neprinudno uspostavljanje zajedničkih interesa svih koji učestvuju u radnom procesu nije se pokazalo kao ideja primenjiva na celo društvo. Pride, dogodile su se i druge promene: dugoročne ekonomske recesije u Evropi zahtevale su da se veća pažnja posveti produktivnosti nego socijalnoj pravdi, a promena odnosa snaga na političkoj sceni, uticala je da sindikati izgube moć u mnogim zemljama.²⁴ To je uslovalo pomeranje fokusa od samoupravljanja kao demokratskog ideala (nedostižnog i na nivou firme) ka realnijim ciljevima, poput podsticanja efikasnosti (uz pomoć industrijske demokratije).

Šire posmatrano, participativna ekonomija je po nečemu slična Vordovom tržišnom sindikalizmu: obe koncepcije su zamišljene kao osobene u odnosu na do tada poznate alternative: *PARECON* kao sistem koji se znatno razlikuje od kapitalizma i centralno-planskih privreda, a Vordov koncept kao alternativa

²² Bachrach i Botwinick, (1992). Zagovornici argumenta o redistribuciji moći kao ključnoj vrednosti participacije smatraju da su tradicionalni autokratski odnosi inherentno nepravedni i nekonzistentni sa vrednostima demokratskog društva.

²³ Bolle De Bal, (1992), str. 606.

²⁴ Poutsma (2001), str. 9.

svim postojećim sistemima tog vremena (pa i jugoslovenskom tržišnom socijalizmu). Participativna ekonomija se, ipak, razlikuje od tržišnog sindikalizma (kao nebirokratske alternative drugim oblicima socijalizma),²⁵ koji je insistirao na decentralizovanom odlučivanju i razvijenim formama participacije radnika u upravljanju, ali je iste kombinovao sa drugačijom vrstom (isključivo materijalnih) podsticaja, koji su, zapravo, forma participacije u profitu. Činjenica da je *PARECON* u najvećoj meri sličan samoupravnom (tržišnom) socijalizmu, nimalo mu ne ide u prilog, jer se, kao “sukcesor” prethodnog modela koji nije opstao, ne može tretirati kao ozbiljan predlog za društvenu reformu.

Imajući navedeno u vidu, mišljenja smo da je reč o svojevrsnom kuriozitetu, koji je neprilagodljiv novonastalim okolnostima. Nesumnjivo je da su neke ideje koje je promovisao zaživele u praksi savremenih preduzeća (poput one o izbalansiranom poslu), dok su druge postale prepoznatljivije i važne za funkcionisanje današnjih privreda (*PARECON* je, zapravo, ekvivalent ekonomijama koje “neguju” održivu konkurentnost). U tom smislu ovaj koncept je, barem, doprineo reformi kapitalističkog sistema i/ili ublažavanju njegove destruktivnosti.

Ipak, i ovaj primer, kao i zbivanja u privredama “naslednicama” tržišnog socijalizma mogu da posluže kao potvrda postojanja perioda vladavine racionalne rekonstrukcije ideja, kada se prošlo znanje smatralo irelevantnim za ono današnje, zbog čega je koncepcija participacije bila diskreditovana na makro nivou, a u izvesnoj meri marginalizovana na mikro nivou.

4. U PRILOG ISTORIJSKOJ REKONSTRUKCIJI: PARTICIPACIJA U NOVOM “RUHU”

Na eklatantan primer potcenjivanja važnosti participacije na nivou preduzeća, u formi potpunog napuštanja ideje industrijske demokratije u njenom najrazvijenijem obliku i posledice koje je pomenuto napuštanje prouzrokovalo, ukazano je u literaturi u skorije vreme.²⁶ Analizirajući interne odnose u srpskim firmama, autori su ustanovili da su isti uglavnom nerazvijeni, te da je položaj radnika u pogledu tradicionalnih, ali i drugih prava (da budu informisani, daju predloge ili učestvuju u upravljačkim strukturama) prilično loš. Izuzetak od pravila su preduzeća sa aktivnom participacijom radnika i razvijenim praksama odlučivanja, u kojima je egzistiranje različitih formi industrijske demokratije produkovalo pozitivne rezultate (u smislu zadovoljstva poslom i iskazane veće lojalnosti firmi). Otklon od samoupravljanja, kao najpotpunijeg oblika participaci-

²⁵ Ward (1958), u: Cerović (1991), str. 67.

²⁶ Cerović i drugi (2015), str. 10-25.

je, te funkcionisanje u okolnostima u kojima je učešće u donošenju odluka u samom zakonu o radu determinisano kao *mogućnost*, podrazumeva da je u srpskim preduzećima participacija zapravo “ograničeno pravo onih kojima je i moć bitno ograničena”.²⁷ Činjenica da prakse učešća nisu mnogo raširene ometa ostvarivanje ekonomskih i drugih učinaka, te autori zaključuju da je napuštanje većine elemenata prethodnog (samoupravnog) sistema predstavljalo suboptimalan izbor. Iako posredno, ova tvrdnja može poslužiti i kao argument o nužnosti i poželjnosti podsticanja analize prošlih ideja i njihovog valjanog tumačenja u promenjenim okolnostima. U prilog stavovima da su takva (samo na prvi pogled prevaziđena) znanja i te kako relevantna danas, govore modifikacije načinjene u konceptu participacije, kao i dostignut nivo industrijske i ekonomske demokratije u razvijenim zemljama.

U današnje vreme pojam participacije nema jedinstveno, nedvosmisleno značenje, već se ovaj i drugi izrazi (ekonomska demokratija, industrijska demokratija, učešće radnika) često koriste kao sinonimi ili alternativni pojmovi za raznolik skup prava radnika koja su definisana zakonski i/ili sporazumno. U tom smislu u literaturi dominira stav da je participacija “tehnički neodređena kategorija višestrukih značenja”.²⁸

Iako se afirmacija i konsolidacija participativnih modela razlikuje od zemlje do zemlje (budući da su efikasnost zakona i/ili sporazuma uslovljeni stepenom evolucije i stabilnosti sistema administracije rada i industrijskih odnosa, te snagom i reprezentativnošću socijalnih partnera), različiti oblici participacije imaju jednu zajedničku karakteristiku: oni se ne posmatraju kao samostalni elementi, već kao delovi složenog sistema kolektivnih odnosa u preduzeću.²⁹ Taj sistem objedinjuje mnoštvo znanih, ali i nekih novih oblika participacije, koji su inkorporirani u koncept “demokratije na radu”.³⁰

Ova “formula” koja sintetiše industrijsku i ekonomsku demokratiju na mikro nivou (a otelotvoruje se u tzv. participativnom preduzeću) ne egzistira u vakuumu, već se pretpostavlja da institucionalni, politički i ekonomski kontekst krucijalno utiču na potencijal bilo kog mehanizma na radnom mestu za povećanje moći radnika. U kojoj meri je ovaj širi kontekst važan, pokazuje način na koji se razvijala finansijska participacija.

²⁷ Bolčić, (2003), str. 252.

²⁸ Arrigo i Casale (2010), str. 2. Sveobuhvatnije shvaćen koncept participacije koji obuhvata i kolektivno pregovaranje nije naišao na širi konsenzus u naučnoj zajednici.

²⁹ Nešto širu koncepciju aktivne direktne demokratije na radnom mestu i u društvu, izložio je Lebovic; vidi: Lebovic (2014), str. 27-29.

³⁰ ETUI (2019), str. 68.

Ona je, u suštini, doživela procvat početkom ovog veka, uglavnom zahvaljujući supranacionalnoj institucionalnoj podršci, iniciranoj desetak godina ranije. Naime, u procesu pripreme instrumenata za podsticanje učešća zaposlenih u rezultatima, Evropska komisija je pokrenula i finansirala projekat kako bi se stekao pregled stanja o opsegu ove forme učešća. Tako je nastao prvi *PEPPER* izveštaj (objavljen 1991. godine), kojeg su u nejednakim vremenskim intervalima pratila još 3 (publikovana 1997, 2006. i 2009. godine).³¹ Nalazi u pomenutim izveštajima su ukazivali na postojanje malog broja zakona o finansijskoj participaciji, i to uglavnom onih koji se odnose na vlasničke udele; pride, budući da su uslovi za akcionarstvo zaposlenih vremenom postajali restriktivniji, primećena je tendencija smanjivanja vlasničkih udela radnika, te se, uprkos izvesnom širenju svih oblika finansijske participacije u tom periodu, primećuje da ista uključuje radnike tek u nekolicini zemalja. Na njen dalji rast je negativno uticala finansijska kriza u periodu 2007-2008, nakon koje je interesovanje za ove oblike učešća zamrlo.³²

Ipak, nedavno je ponovo došlo do porasta interesovanja za finansijsku participaciju, jer je Evropski parlament 2018. godine usvojio rezoluciju kojom se upućuje poziv na veće korišćenje i veću podršku konceptima finansijskog učešća. Istoj su prethodile inicijative institucija EU kojima se promoviše zakonodavna i regulatorna reforma u državama članicama u smeru koji će biti podsticajan za korišćenje svih vidova finansijske participacije.³³ Ove inicijative nisu neobične, ako se ima u vidu da celokupan period od pojave prvog *PEPPER* izveštaja karakteriše nadnacionalni pristup pitanjima finansijske participacije, u kojem Evropska Komisija i Evropski parlament zajedničkim snagama pokušavaju da iznedre institucionalna rešenja za širu implementaciju ovog koncepta. Primetni su i raznoliki pozitivni efekti finansijske participacije: u firmama sa finansijskim učešćem više su osnovice i ukupne plate,³⁴ nivoi obuke su takođe viši,³⁵ a u nekim slučajevima je uočena komplementarnost finansijske i drugih oblika participacije.³⁶

Na makroekonomskoj skali socijalne i ekonomske koristi koje donosi finansijska participacija trebalo bi da uvećaju kapacitet društva za štednju i ulaganje, stimulišu rast zaposlenosti, kao i da rezultiraju pravičnijom raspodelom (da barem ublaže socio-ekonomsku stratifikaciju modernih društava).

³¹ PEPPER je akronim za Promociju učešća zaposlenih u profitima i rezultatima preduzeća (*Promotion of Employee Participation in Profits and Enterprise Results*). Videti: Uvalić (1991), Lowitzsch (2006).

³² Eurofound, (2016).

³³ Pendleton (2019), str. 2.

³⁴ Floquet i drugi (2016), str. 226-227.

³⁵ Kraft i Lang (2013), str. 956.

³⁶ Kruse i drugi (2010), str. 378-380.

A ukoliko se držimo stava participativne ekonomije da se ekonomska demokratija odnosi na pravednu raspodelu ne samo na makro nivou, onda se njeni ciljevi podudaraju sa ciljevima industrijske demokratije, poput, na primer, mogućnosti angažovanja radnika na valjano valorizovanim i ispunjavajućim poslovima i slično. U tom smislu najnovija istraživanja pokazuju da zaposleni koji uživaju veću demokratiju na poslu (u smislu uključenosti u donošenje odluka) iskazuju viši nivo opšteg zadovoljstva svojim životom. Takođe, njihovo učešće u top upravljačkim strukturama proizvodi šire društvene efekte: kad su radnici prisutni u upravnom/nadzornom odboru, preduzeća za koja rade iskazuju veću odgovornost prema zaposlenima i društvu u celini (što osnažuje komponentu društvene odgovornosti firme).³⁷ Dodatnu pažnju u današnje vreme zaslužuje manje popularizovan i nedovoljno raširen oblik nefinansijske participacije, koji se sastoji od stvaranja autonomnih radnih grupa, “krugova” kvaliteta i sličnih institucionalnih rešenja koja omogućavaju zaposlenima da iskažu kreativnost i inicijativu, te demokratija na radu pozitivno utiče na inovativnost kompanija koje je praktikuju. Uzevši u obzir karakteristike radnog okruženja (rastuće aspiracije individua i firmi), te pritiske na preduzeća da putem brzih promena i inovacija odgovore na sve veće izazove koji su pred njima, za očekivati je da ovaj vid participacije dosegne šire razmere.³⁸ Kao najinovativniji primer direktne participacije pominje se holokratija, specifičan sistem upravljanja zasnovan na “holarhiji”, samoorganizovanim timovima udruženim u zajednicu kojom se upravlja kolektivno (bez prisustva bilo kakve hijerarhije). Pomenuti koncept je zaživeo u profitnim i neprofitnim organizacijama u Americi, Australiji, Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Švajcarskoj.³⁹

Afirmacija novih i konsolidacija postojećih participativnih aranžmana značajna je, dakle, jer generiše transformativne promene pre svega na mikro, ali i na makro nivou,⁴⁰ što u kontekstu ovog rada predstavlja osnov za potvrdu opravdanosti našeg inkliniranja istorijskoj rekonstrukciji.

³⁷ ETUI (2019), str. 77-78.

³⁸ Ovaj stav je naročito izražen kod autora koji smatraju da je koncept indirektnog učešća, kao oblika paritetnog upravljanja, dosegao svoje maksimalne mogućnosti. Tvrdnje poput ovih su prirodna posledica iskustava u kojima je predstavnička demokratija bila ispolitizovana, služeći interesima pojedinaca, umesto preduzeća u celini. O kontroverznosti predstavničke demokratije, vidi: Conchon (2011), str. 18-23. U situaciji kad indirektna demokratija ne daje rezultat, pažnju privlače drugi oblici. Gill i Krieger (2000), str. 111-112.

³⁹ Vidi: Mitrović (2016).

⁴⁰ Nagoveštaji o važnosti participativnih aranžmana načinjeni u literaturi pre desetak godina, ponekad su ekstremno prenaglašeni, budući da se za iste, između ostalog, tvrdilo da su to “možda najvažnije inovacije u svetskoj ekonomiji od pronalaska same moderne korporacije”. Videti: Hill (2010), str. 54.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Teorijski doprinosi analizi problema participacije, aktuelizovani šezdesetih godina prošlog veka proučavanjem autentičnog primera jugoslovenske samoupravne firme, svoju kulminaciju dosežu četvrt veka kasnije, formulisanjem koncepta „privrede sa učešćem“. Sveobuhvatne, dobro argumentovane, kritike upućene pomenutim koncepcijama, simultano praćene urušavanjem sistema samoupravnog socijalizma, u teoriji su se odrazili na distanciranje akademske javnosti od istraživanja i analize ovog pitanja, a u praksi preduzeća i privreda koje su sa istima imale izvesno iskustvo i na svojevrsan otklon od skoro svega što sa pomenutim sistemom ima veze i/ili nosi predznak „samoupravni“. Ispostavilo se da je takav „potez“ produkovao suboptimalne rezultate, jer je eliminisao jednu od osnovnih odrednica samoupravljanja: industrijsku demokratiju koja je podrazumevala aktivnu ulogu radnika u odlučivanju.

Za razliku od pomenutog primera, evoluiranje participativnih aranžmana u razvijenim privredama nije imalo tako izražen ireverzibilni karakter, osim u slučaju osporavanja makroekonomske utemeljenosti ideje participativne ekonomije. U prilog tome govori i revitalizacija industrijske i ekonomske demokratije, te njihovo inkorporiranje u koncept “demokratije na radu”. Imajući navedeno u vidu, smatramo da se istorijska rekonstrukcija ekonomskih ideja pokazala kao poželjniji pristup od racionalne rekonstrukcije. Ovu tvrdnju smo u radu potkrepili sledećim argumentima: a) Istorijska rekonstrukcija ne dozvoljava gubitak dragocenog sadržaja koji se događa u slučaju negiranja ili prenebrežavanja veze aktuelnih koncepcija sa prošlim idejama i teorijama. Upravo je na primeru srpskih preduzeća pokazano u kojoj meri je za njihovu uspešnost bilo kontraproduktivno to što su načinila potpuni otklon od jugoslovenskog samoupravnog modela koji je gajio i širio princip demokratskog odlučivanja. b) Jedino istorijska rekonstrukcija krajnja stanja na tržištu ideja posmatra kao rezultat procesa koji ih generišu.⁴¹ Videli smo da je reverzibilna priroda participativnih procesa rezultirala, pre svega, razuđenom mrežom participativnih aranžmana na mikro nivou. Pored toga, ona je omogućila i olakšala samoobnavljanje i modifikovanje *TINA* doktrine, koja je “usvojila” i implementirala njoj prijemčive ideje *PARECON* modela. U tom smislu se ponovo aktuelizovana, nadnacionalna podrška daljem unapređenju participacije može tretirati kao valjano osmišljen korak da na mikro nivou zažive direktni modeli učešća, te da se, globalno posmatrano, obezbedi antikrhkost⁴² gore pomenute doktrine.

⁴¹ “Ono što znamo o ekonomskom sistemu nije nešto što smo upravo otkrili, već je zbir svih otkrića, uvida i pogrešnih pokušaja iz prošlosti”. Blaug (2001), str. 156.

⁴² Antikrhkost je viši “nivo” ili svojevrsna dinamička otpornost, jer se ista unapređuje i poboljšava zahvaljujući potresima. Videti: Taleb (2019), str. 3.

LITERATURA

- Albert, M. and Hahnel, R. (1991), *Participatory Economics*, Princeton University Press
- Arrigo, G. and Casale, G. (2010), *A comparative overview of terms and notions on employee participation*, International Labour Office, Labour Administration and Inspection Programme. Geneva, http://www.oit.org/wcms5/groups/public/---ed_dialogue/---lab_admin/documents/publication/wcms_123713.pdf [Pristupljeno: 01/09/2019]
- Bachrach, P. and Botwinick, A. (1992), *Power and Empowerment: A Radical Theory of Participatory Democracy*, Temple University Press, Philadelphia
- Bajt, A. (1988), *Samoupravni oblik društvene svojine*, Globus, Zagreb
- Blaug, M. (2001), "No history of ideas, please, we're economists", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 15, Issue 1, pp. 145-164.
- Bolle De Bal, M. (1992), "Participation", in: Széll G. (ed.), *Concise Encyclopedia of Participation and Co-Management*, New York, Walter de Gruyter, pp. 603-610.
- Bolčić, S. (2003), *Svet rada u transformaciji: Lekcije iz savremene sociologije rada*, Beograd: Plato.
- Cassar, V. (1999), "Can Leader Direction and Employee Participation Co-Exist?" *Journal of Management Psychology*, Vol. 14, No. 1, pp. 57-68.
- Cerović, B. et al. (2015), "Workers' Participation in a Former Labour-Managed Economy: The case of Serbian Transition", *Economic Annals*, Vol. LX, No. 205, pp. 7-30.
- Conchon, A. (2011), "Employee Representation in Corporate Governance: Part of the Economic or the Social Sphere?" ETUI Working Paper, No. 8/2011
- Davidson, P. (1986), "The Simple Macroeconomics of a Nonergodic Monetary Economy versus a Share Economy: Is Weitzman's Macroeconomics too Simple?" *Journal of Post Keynesian Economics*, Vol. 9, No. 2, pp. 212-225.
- Estrin, S. and Uvalić, M. (2008), "From Illyria towards Capitalism: Did Labor-Management Theory Teach Us Anything about Yugoslavia and Transition in its Successor States?" *Comparative Economic Studies*, special issue, vol. 50, pp. 663-696.
- ETUI The European Trade Union Institute (2019), *Benchmarking Working Europe 2019*, ETUI aisbl, Brussels, <https://www.etui.org/Publications2/Books/Benchmarking-Working-Europe-2019> [Pristupljeno: 08/09/2019]
- Eurofound, (2016), *Changes in remuneration and reward systems*, Luxembourg, Publications Office of the European Union
- Floquet M. et al. (2016), "The relationship between profit-sharing schemes and wages: evidence from French firms", *Management Revue*, Vol. 27, No. 6, pp. 219-233.

- Gill, C. and Krieger H. (2000), "Recent Survey Evidence on Participation in Europe: Towards a European Model?" *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 6, No. 1, pp. 109–132.
- Hill, S. (2010), *Europe's Promise. Why the European way is the best hope in an insecure age*, Berkeley, CA: University of California Press.
- IDE, (1981), *Industrial Democracy in Europe*, Oxford: Clarendon Press.
- Kraft K. and Lang J. (2013), "Profit sharing and training" *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 75, No, 6, pp. 940-961.
- Kruse D. et al. (eds.) (2010), *Shared Capitalism at Work: Employee Ownership, Profit and Gain Sharing, and Broad-based Stock Options*, Chicago, University of Chicago Press
- Kruse, D. L. (1991), "Profit Sharing and Employment Variability: Microeconomic Evidence on the Weitzman Theory", *ILR Review*, Vol. 44, No. 3, pp. 437-453
- Kuzmanović, B. (1997), "Stav prema participativnom upravljanju", u: Mihailović, S. (red.) *Između osporavanja i podrške*, Freidrch Ebert Stiftung i IDN, Beograd, str. 168-191.
- Lebovic, M. A. (2014), *Država i budućnost socijalizma*, Centar za politike emancipacije, Beograd
- Lebowitz, M. (2006), *Build it now: Socialism for the Twenty-First Century*, New York, Monthly Review Press.
- Levine, D.I. and D'Andrea Tyson, I. (1990), "Participation, Productivity and the Firm's Environment", u: Blinder, A.S. (ed.), *Paying for Productivity*, The Brookings Institution, Washington D.C. pp. 183-243.
- Lowitzsch, J. (2006), *The PEPPER III Report: Promotion of Employee Participation in Profits and Enterprise Results in the New Member and Candidate Countries of the European Union*, Berlin, Free University, Inter-University Centre at the Institute for Eastern European Studies
- Markusen, J. R. (1976), "Profit Sharing, Labour Effort and Optimal Distributive Shares", *Economica*, Vol. 43, No. 172, pp. 405-410
- Mitchell, D.J.B. and Broderick, R.F. (1991), "Flexible Pay Systems in the American Context: History, Policy, Research and Implications", Working Paper Series 251. Los Angeles: Institute of Industrial Relations, University of California.
- Mitrović, M. (2016), Samoupravljanje: Budućnosti jedne utopije, <https://pescanik.net/samoupravljanje-buducnosti-jedne-utopije/> [Pristupljeno: 12/09/2019]
- Mojić, D. (2008), "Radnička participacija danas: svetska iskustva i naša stvarnost", u: Mladenović, I., Timotijević, M. (ur.), *Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 231-261.

Participatory Economics, A Model for the New Economy, (2014),

<http://www.participatoryeconomics.info/wp-content/uploads/2014/11/Participatory-Economics.pdf> [Pristupljeno: 08/09/2019]

Pendleton, A. (2019), “Financial participation in Europe: opportunities and risks for employees”, *ETUI Policy Brief*, European Economic, Employment and Social Policy, No. 1/2019

Poutsma, E. (2001), *Recent trends in employee financial participation in the European Union*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, <http://edz.bib.uni-mannheim.de/www-edz/pdf/ef/01/ef0112en.pdf> [Pristupljeno: 01/09/2019]

Stanojević, M. (2003), “Workers’ Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia” *European Journal of Industrial Relations*, Vol. 9, No. 3, pp. 283–301.

Svejnar, J. and Jones, D. (1982), *Participatory and Self-Managed Firms: Evaluating Economic Performance*, Lexington, Mass: Heath.

Taleb, N. N. (2019), *Antikrhkost*, Heliks, Smederevo

Thurrow, L. E. (1985), *The Zero-Sum Solution*, New York: Simon and Schuster.

Uvalić, M. (ed.), (1991), *The Pepper Report: Promotion of Employee Participation in Profits and Enterprise Results*, Supplement 3/91, Commission of the European Communities, Florence and Brussels.

Vratuša, V. (2006), “Stav prema učešću u odlučivanju na radnom mestu odraslog stanovništva Srbije krajem XX i početkom XXI veka”, u: Tomanović S. (ured.) *Društvo u previranju: Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 179-219

Zakon o radu Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US, 113/2017 i 95/2018 – autentično tumačenje, https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html [Pristupljeno: 10/09/2019]

Ward, B., “Preduzeće u Iliriji: Tržišni sindikalizam”, u: Cerović, B., (1991), *Od nacionalizacije do privatizacije*, Ekonomski fakultet i Ekonomski institut, Beograd, str. 47-69.

Weitzman, M. (1984), *The Share Economy – Conquering Stagflation*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Weitzman, M. (1985), “The Simple Macroeconomics of Profit Sharing”, *American Economic Review*, Vol. 75, No. 5, pp. 937-953